

Нація і націоналізм: історія та розвиток феномена

Nation and nationalism: the history and development of the phenomenon

Похило Ірина Даниїловна, к.п.н., доцент, кафедри українознавства, політології і права, Вінницький національний технічний університет.

Анотація. „Нація” як феномен досліджується давно різними представниками політичної думки. Вони є представниками різних течій і тому намагаються дати своє тлумачення даної категорії, проте при визначенні складових цього поняття виявляються досить багато розбіжностей.

Ключові слова: нація, націоналізм.

Abstract. "Nation" and "nationalism" are studied a long time by representatives of different schools. Some modern currents attract attention with their diversity of approaches. From this point of view, we can pay attention to primordialists and modernists who are trying to comprehend and explain the meaning of the category "nation".

Keywords: nation, nationalism.

Не менш як два століття підряд тривають спори про те, що таке нація, що є її основою, і які визначення зможуть допомогти зрозуміти дане поняття. В науковій літературі існують два основні підходи: примордіалізм та конструктивізм. Прибічники вказаних підходів займають протилежні позиції по двох базових питаннях: 1) коли виникли нації; 2) які терміни зможуть дати визначення нації.

Слово „нація” походить від латинського *patio* (рід, плем'я). Спочатку цей термін мав дещо зневажливий зміст, наполягає на такому положенні Касьянов Г.В., - у Давньому Римі „націями” називали групи чужинців з певного регіону, зазвичай об'єднаних кровними зв'язками, які не мали таких прав, якими були наділені громадяни Риму [Касьянов Г.В. 1999:31]. Характерно, що від самого початку свого виникнення термін „нація” мав подвійний соціально-психологічний зміст: з одного боку, він виступав як вербальний інструмент відчуження однієї спільноти від іншої, а з іншого – був виявом солідарності для тих, хто до „нації” не входив.

Приблизно з XIII століття виникло ще одне значення поняття „нація” – цим терміном об'єднувалися представники то чи іншого спрямування на церковних соборах, причому до „нації” входили представники не лише церковних, а й світських кіл певної країни. „Нації” були угрупованням

представників інтелектуальної, теологічної, політичної чи церковної еліти того часу, яких об'єднувала спільність території.

Представниками англомовної та франкомовної політичної думки культивували передусім політичне значення терміна „нація” і саме в них це слово стало синонімом суверенності народу, незалежності держави. Етнічні складники терміна не відігравали суттєвої ролі – до „нації” включалося все населення країни, незалежно від етнічного походження. Рівність прав різних етнічних груп гарантувалося належністю до однієї політичної „нації”. Французька „нація” складалася не лише з етнічних „французів”, а й з бретонців, провансальців, пікардійців, ельзасців. „Нація” стала синонімом „народу”. У 20 столітті визначились дві основні мовні традиції у вживанні терміна „нація”, які відображали певні політичні й культурні традиції. Кожна з них мала свої сфери застосування в політиці, науці, на рівні побутової свідомості. Етатистське значення слова „нація” набуло широкого застосування.

Так примордіалісти вважають, що нації існували у всі історичні періоди розвитку суспільства, в той же час конструктивісти, навпаки, відносять їх появу до певної епохи, а саме – до часу виникнення національних держав. При цьому примордіалісти не заперечували той факт, що національні держави з'явилися у другій половині XIX століття. Якщо застосувати метафору Е.Геллнера, який вважав, що держава виникає завдяки „шлюбному союзу” сучасного типу держави та нації, то можна сказати, що цей „шлюбний союз” не виникав тому, що не було достойної пари – сучасної держави. Для примордіалістів національними є держави, кордони яких співпадають або майже співпадають з територіальним розподілом етнічної групи. Тому є „злочасною практикою” ототожнення нації з народом або громадянами. Ґрунтом для такої точки зору є уява про націю як про кровно-культурну спільноту. Навпаки, конструктивісти вважають, що нації утворюються (конструюються), та їх поява не можлива без певного політичного втручання.

Крім того, примордіалісти розглядають націю як те, що можна вимірити, конкретне, дійсно існуюче, як свого роду „соціальний предмет”. Багато хто з конструктивістів хоча і не заперечують соціальної реальності націй, але акцентують свою увагу не способах (засобах) її формування.

Різниця підходів виявляється ще й у трактуваннях терміну „націоналізм”. Конструктивісти утверджують, що поява нації нерозривно пов’язана з появою національної держави, тому для них націоналізм представляє собою єднання держави та культури. Вони заперечують зв’язок між групою, заснованій на спільності походження, та національною державою. Як на це вказує Е.Гобсбаум, „етнічна спільнота не має історичного зв’язку з тим, що є найважливішою ознакою сучасної нації, тобто з утворенням національної держави”[Хобсбаум 1998: 103] . Для примордіалістів же націоналізм, як і нація, існували завжди, тому що під цим розуміється просте формування нації у будь-яку історичну епоху.

Конструктивісти критикувати примордіалістів, в першу чергу за те, що з їх тлумачення нації зникає політична складова, хоча нація представляє собою саме політичне товариство, оскільки нерозривно пов’язане з державою. Примордіалісти ж, навпаки, підкреслювали, що емпіричних прикладів існування у чистому вигляді політичних товариств – націй як співгромадянства – дуже мало. Більша частина націй мають у своїй основі одну етнічну групу, яка і утворює державу. Зараз можна констатувати, що представники обох підходів, реагуючи на критику протилежної сторони, по суті, зустрілися в одній точці: примордіалісти не заперечують важливості політичного, а конструктивісти – етнічного фактору становлення нації.

Примордіалісти вважають, що в „до націоналістичну” епоху склалася система взаємодії, взаємного „зчеплення” між людьми, основана на мовних, релігійних, етнічних, територіальних та інших зв’язках. Відповідно, етнічна група, як і нація, для примордіаліста – це „природна” спільнота. Кожна людина як особистість несе в собі протягом усього життя почуття спорідненості з членами етнічної групи чи нації, почуття, корені якого – у

місці народження, кровних зв'язках, релігії, мові стилі між особистісних та суспільних взаємин, які є „природними” для неї й „духовними” [Касьянов В.Г. 1999: 85]. Деякі з них пропонують розглядати етнічність як форму, результат еволюції кровної, біологічної спорідненості. Остання вважається органічним, природним засобом об'єднання біологічних істот у боротьбі за виживання. Ця боротьба, що триває протягом усієї історії існування homo sapiens, призводить, зокрема до того, що людські спільноти формуються за принципом кровної спорідненості. Отже, етнічна група є феноменом, в основі якого – біологічні та генетичні складники. Інші примордіалісти трактують мову, релігію, расу, почуття етнічності і територіальної належності як основні та найорганічніші форми єднання людей, колективності, відомі в історії. Саме у цьому розумінні вони є „споконвічними”, передують складнішим суспільним, політичним формам і створюють для них базу. Навіть більше, ці „споконвічні зв'язки” завжди були й будуть найпоширенішою, найстабільнішою і найприроднішою формою поділу людей. Значить, в націоналізмі і націях немає нічого специфічно нового – це лише особливий вид функціонування і вияву найдавніших між особистісних стосунків, які існували в до модерну епоху й існуватимуть після неї [Касьянов Г.В. 1999: 59].

У той же час відомий вчений Ентоні Д. Сміт розмежовує дві основних парадигми у дослідженні націй і націоналізму: „переніалізму”(який за його точкою зору є близьким до примордіалізму) і „модернізму”. Він виділяє наступні сім неспівпадінь між вказаними підходами:

- 1) для переніалістів нація є політизованим етнокультурним співтовариством, об'єднаним загальним походженням і претендує на цій основі на політичне визнання. Для модерністів нація – це територіальне політичне товариство, громадянське утворення юридично рівних громадян на певній території.
- 2) переніалісти вважають націю постійним феноменом, який повторюється, коріння якої знаходяться у далекому минулому. Для модерністів нація є

сучасним та новітнім явищем, породженням виключно сучасних, актуальних умов.

3) з точки зору переніалістів, нація „укорінена” в просторі і часі; вона щільно пов’язана зі своєю історичною батьківщиною модерністи ж вважають, що нація – це утворений феномен. Вона цілком усвідомлено і продумано „будується” її членами або утворюється з сегментів.

4) переніалісти вважають націю народним чи об’єднанням простого люду. Модерністи ж вважають, що нація усвідомлено утворюється елітами, котрі хочуть впливати на емоції мас, щоб досягнути своєї мети.

5) переніалісти вважають, що нація – це форма існування. для модерністів нація – це можливість діяльності.

6) переніалісти думають, що нації є щось цілісне, наділене єдиною волею та характером. Модерністи вважають, що нації, як правило, роз’єднанні і поділяються не деяку кількість соціальних груп, кожна з яких має свої власні інтереси і потреби.

7) для переніалістів найважливішими принципами існування націй є зв’язок з пращурами і своєрідна культура. Модерністи вважають, що принципи національної солідарності ґрунтуються на соціальних комунікаціях і принципі громадянства [Смит 2004: 56-57].

Найбільш популярною серед інших дослідників націй і націоналізму на Заході і значною мірою вплинула й досі продовжує впливати на наукові дискусії є погляд на націю Бенедикта Андерсона, як на „уявлену спільноту”. „Вона є уявленою тому, - пише Андерсон, - що представники навіть найменшої нації не знайомі з більшістю своїх співвітчизників і навряд чи коли-небудь зустрінуть їх чи навіть почують про них, проте в уяві кожного живе образ їхньої спільності”[Андерсон 2001:22]. Взагалі, будь-яка спільнота, більша за село давніх епох, де був можливий особистий контакт усіх жителів між собою, є уявленою. Не тільки націю, а й клас, касту, клан можна охарактеризувати як уявлену спільноту. Ці спільноти відрізняються одна від

одної не тим, що одні з них є нібито справжніми, а інші – штучними. Вони відрізняються способом уявлення.

„Функціоналістське” визначення нації, досить близьке до сформульованого Андерсоном, запропонував Е. Гелнер. Люди належать до однієї нації, наголошував він, „... тоді, і лише тоді, коли вони належать до однієї культури, де культура означає систему ідей, символів, асоціацій та способів поведінки і спілкування”. Водночас люди можуть вважатися представниками однієї нації „ ...тоді, і лише тоді, коли вони визнають, що належать до єдиної нації. Іншими словами, ... нації – це артефакти людських переконань, лояльностей і почуття солідарності. Означена категорія осіб (наприклад населення якоїсь території або носії якоїсь мови) стає нацією там і тоді, де й коли представники цієї категорії безумовно визнають певні взаємні права та обов’язки як необхідну умову членства в нації. Саме це визнання одне одного як членів співтовариства перетворює їх у націю, а не будь-які інші спільні ознаки, що відокремлюють цю категорію від інших”[Націоналізм 2006: 156].

В той же час уже згадуваний Е.Сміт дає своє визначення нації. „Нація – це велика, вертикально інтегрована і територіально мобільна група зі спільними громадянськими правами і почуттями колективності, а також з однією чи кількома спільними характеристиками, які відрізняють її членів від членів подібних груп, які можуть бути їхніми союзниками чи противниками” [Касьянов Г.В.1999: 51]. Він вважає, що група, якій бракує хоч би однієї з наведених ознак, не може вважатися „завершеною” чи „усталеною” нацією.

Пізніше Е.Сміт конкретизував це досить узагальнене визначення нації тими „спільними характеристиками”, яких він спочатку уникав. Нація – це „сукупність людей, що має власну назву, свою історичну територію, спільні міфи та історичну пам’ять, спільну масову, громадянську культуру, спільну економіку і єдині юридичні права та обов’язки для всіх її членів”[Сміт 1994:23].

У веберівській концепції нації можна виділити три взаємопов'язаних елементи. Нація існує тоді, коли: 1) є певні об'єктивні спільні ознаки, які відрізняють один народ від інших (мова, територія); 2) ці ознаки мають суб'єктивне втілення: члени спільноти сприймають їх як духовну цінність, завдяки чому виникає почуття внутрішньої єдності в протиставленні з іншими групами; 3) ця єдність, втілюється в автономних політичних інститутах чи, принаймні, оформлюється як вимога створення таких інститутів. Загалом, національне почуття за Вебером, - це почуття належності до унікальної, неповторної і часом „вищої”, престижної групи [Касьянов Г.В.1999:57].

Вебер вважав, що є об'єктивні чинники які створюють необхідні передумови існування нації. Найменш важливим для розуміння суті поняття „нація” він вважав „расово-біологічні” чинники, спільність біологічного походження, хоча й визнавав наявність фізичних і психічних відмінностей між різними націями.

Найменш важливим для розуміння суті поняття „нація” він вважав „расово-біологічні” чинники, спільність біологічного походження, хоча й визнавав наявність фізичних і психічних відмінностей між різними націями. „Немає сумнівів у тому, - писав він, - що „національна” належність не потребує такої основи, як кровна спорідненість. Відомо, що повсюдно походження найрадикальніших „націоналістів” часто буває іноземним. Навіть більше, хоча особливий спільній антропологічний тип не є загалом безвідносним щодо національності, його явно недостатньо, і його не можна вважати передумовою для існування нації”[Касьянов Г.В.1999: 57] .

Загалом ці чинники, які, на його думку, важко піддавалися науковому узагальненню, формулюванню, були надто розпливчастими. Вона часто ставали об'єктом нездорових політичних спекуляцій. За допомогою яких можна було як довести так і спростувати будь-що.

Ще один чинник – мова, його він вважав одним з найважливіших. Мовна спільнота, на його думку, є нормальною основою для держави, і нація може

існувати на основі спільності мови і літератури. Хоча цей чинник і є необхідним, але його не достатньо для існування нації, як категорії суб'єктивної. Вебер згадував швейцарців, французьких канадців та інших, які складають нації без спільності мови.

Жоден з об'єктивних складників „нації” не відігравав, на думку Вебера, визначальної ролі. Кожен з них був важливим, необхідним, бажаним, але починав відігравати якусь роль у формуванні нації лише у взаємодії з іншими, передусім суб'єктивними складниками. Тому Вебер звернув увагу на складову поняття „нація” - культура. Культура, в його методології не зводилась лише до сфер літератури та мистецтва. Вона охоплює ширше коло цінностей, які формують індивідуальність суспільної групи під назвою „нація”: у цьому сенсі можна віднести до культури і такі категорії, як національний характер, спосіб мислення і спілкування, звичаї – усі вияви духовності, які відрізняють одну національну спільноту від іншої. При цьому, на думку Вебера, кожна нація з її культурою і духовними цінностями не може претендувати на вищість у порівнянні з іншими. Не менш важливим елементом теорії М.Вебера є взаємовідносини держави і нації. Спільноту можна вважати нацією лише тоді, вважав Вебер, коли вона оформлена у власну державу, або ж свідомо прагне до цього: наприклад, угорців, чехів і греків націями зробило їхнє прагнення до державності. І все ж цей формальний зв'язок понять „нація” і „державна” не означає їхньої понятійної ідентичності, тотожності. Нація розглядається в контексті розвитку та існування культури, держава – у зв'язку з питанням політичної влади.

Хоча можна зауважити, що хоча „нація” і „державна” належать до фундаментально різних суспільних категорій, вони мають співіснувати, особливо в модерну епоху. Державна може вижити лише тоді, коли існує почуття єдності національної спільноти, особливо в питанні підтримки державної влади. Водночас нація здатна зберегти свою культуру, тобто свою національну індивідуальність, лише завдяки протекції держави. Зрозуміло, що ці міркування стосують епохи, коли зростання конкуренції між націями і

відповідними державами, наростання імперіалістичних тенденцій зробили питання протекціонізму політичної влади над іншими сферами буття нації надзвичайно актуальними.

Етатистський підхід до визначення нації засновано на досить простому принципі – ототожнення нації і держави, тобто ототожнення нації з територіально-адміністративною одиницею. Нація існує лише в державі і як держава. Е.Сміт вважає, що ототожнення держави з нацією, громадянства з етнічністю виникло внаслідок специфіки формування Англії і Франції як національних держав [Касьянов Г.В.1999:66]. К.Дойч, пропонує відрізнити поняття „народ”, „національність” (nationality) і „нація”, одним із головних чинників, які визначали відмінність між цими поняттями, вважав наявність держави, тобто певної форми організації влади в рамках культурно визначеної спільноти. Народ – це спільнота, внутрішня єдність якої забезпечується спільністю культуру. В епоху націоналізму „народ” перетворюється на „національність”, коли у нього з’являється прагнення до політичної самоорганізації, створення інститутів влади. І Зрештою, „нація” – це політично об’єднана чи „мобілізована” національність, які вдалося досягти необхідного рівня політичної організації та інституалізації влади в рамках своєї культурної спільноти. Функцією цієї політичної „мобілізації” народу виконує держава. Таким чином, коли „національність” досягає рівня державної самоорганізації і володіє автономною політичною владою, вона стає „нацією”. Нація або національність – це народ, який або прагне власну державу, або має її [Касьянов Г.В.1999:67].

Незважаючи на різноманітність і суперечливість підходів до вибору формальних ознак, які характеризують суть феномена „нації”, можна досить упевнено стверджувати, що загалом існує усталений набір критеріїв, за якими представники різних підходів і шкіл визначають найхарактерніші риси спільноти, котра дістала назву „нація”.

Згадані ознаки (критерії) поділяються на „об’єктивні” і „суб’єктивні”, проте цей поділ є досить умовним і використовується здебільшого для

зручності. „Об’єктивні” ознаки сприймаються і усвідомлюються суб’єктивно, хоча „суб’єктивні” є значною мірою наслідком дії об’єктивних обставин і чинників. Залежно від великої кількості внутрішніх і зовнішніх чинників кожна конкретна нація визначається певним набором об’єктивних і суб’єктивних ознак, серед яких є домінуючі, які характерні саме тільки для цієї нації чи груп націй. Хоча треба зауважити, що є одна ознака, яку вважають вирішальною майже усі дослідники – „колективна солідарність”, „почуття спільності”, „ національною свідомістю”, тобто йдеться про самоусвідомлення певної спільноти, що вони є нацією.

Використана література:

1. Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму: Монографія. – К.: Либідь, 1999.- 352с.
2. Ноженко Мария. Национальные государства в Европе – СПб.: Норма, 2007. – 344с. [ISBN 978-5-87857-130-2].
3. НАЦІОНАЛІЗМ: Антологія. 2-ге вид. / Упор. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2006.- 684 с.[ISBN 966-8499-42-5].
4. Андерсон Бенедикт. Уявлені спільноти: Міркування щодо походження й поширенні націоналізму/ Бенедикт Андерсен – К.: Критика, 2001. – 271 с. [ISBN 966-7679-16-0].
5. Смит Э. Национализм и модернизм / Энтони Смит – М.: Мысль, 2004. – 205 с.[ISBN 978- 4- 45567-90-1].
6. Сміт Е. Національна ідентичність/ Ентоні Сміт – К., 1994. – 132с.
7. Хобсбаум Э. Нации и национализм после 1780 года – СПб. – М.: Мысль, 1998. – 205 с.[ISBN 966-16-565-1].
8. Андерсон Б. Непогрешимость наций – (<http://www.polizdat.ru/article/71/>).